

ДО 30-РІЧЧЯ ПРОГОЛОШЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

DOI: 10.32626/2309-2254.2021-32.9-31

УДК 94:342.1(477)«19»

ЯКУБОВА Лариса – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України 20-30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України, вул. Грушевського, 4, м. Київ, індекс 01001, Україна (lyakubova@ukr.net)

ORCID 0000-0003-3651-4225

YAKUBOVA Larysa – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of NAS of Ukraine, Head of the Department of History of Ukraine (1920s–1930s), NASU Institute of History of Ukraine, 4, Hrushevskoho Street, Kyiv, index 01001, Ukraine (lyakubova@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Якубова, Л. (2021). Вижити і відбутися: «Дове українське ХХ століття». *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (32), 9-31.

ВИЖИТИ І ВІДБУТИСЯ: «ДОВГЕ УКРАЇНСЬКЕ ХХ СТОЛІТТЯ»

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати проблеми і перспективи зародження, становлення та реалізації українського проєкта в хронотопі «довгого ХХ століття». **Методологічною основою** дослідження є принципи історизму, об'єктивності, детермінованості та системності, що при застосуванні історико-типологічного, порівняльно-історичного, історико-хронологічного методів, дозволяють проаналізувати історичний поступ України до незалежності в системі координат світового цивілізаційного руху. **Наукова новизна** полягає в системному аналізі українського досвіду нації/державотворення та його інтерпретації в концепті «українського довгого ХХ сторіччя». **Висновки.** Визначальною ознакою процесу українського державотворення впродовж ХХ сторіччя була проблема дотримання балансу між суб'єктивністю держави, як територіальної і політичної форми існування української нації, та суспільства, його соціальної та етнокультурної форми. Власне через відсутність спільності між формою та змістом доводиться казати про незавершеність «довгого ХХ сторіччя» в Україні та незмінну актуальність завдання модернізації.

Українська – чи не єдина з тих націй, які волею долі увійшли в комуністичний експеримент як його активний учасник і співтворець, сповна розплатилася за свою ілюзію, випробувавши на собі всю руйнівну потугу комуністичного тоталітаризму, вистоявши зокрема у найбільших соціодемографічних катастрофах ХХ століття – Голодоморі та Голокості, переживши тотальне розчарування комуністичною утопією, безліч принижень та нехтувань з боку «народної» влади, чи не найяскравіше оприявлене на сконі радянського ладу під час Чорнобильської катастрофи, пройшовши випробування неефективного стагнующого пострадянського транзиту, врешті знайшла в собі сили поставити на належну висоту питання Гідності та впритул підійшла до осмислення комуністичного експерименту як катастрофи планетарного масштабу. Виживши в тих умовах, які важко уявити мешканцям країн золотого мільярду, українці довели своє право на історичну та геополітичну суб'єктність.

Уся історія української нації – це історія пошуку адекватних відповідей на виклики високого геополітичного масштабу. Це нація, яка вижила, відбулася і йде у майбутнє, перебуваючи в епіцентрі цивілізаційного розламу. Все «довге ХХ сторіччя» територія України була полем протистояння світових систем і політичних проєктів, що визначали саму суть цього періоду в історії людства. Від 1917 р. Україна опинилася в епіцентрі світового геополітичного конфлікту. Комунобільшовицький експеримент – явище вищого онтологічного порядку, відповідальний за низку трагедій ХХ сторіччя, що врешті докорінним чином переформатували карту світу. Однак водночас комунобільшовицький експеримент переформатував сутність світу: світу політичного і світу ментального. СРСР загалом, радянська Україна зокрема, були в серці темряви, що розповзалася світом, поглинаючи світло, змінюючи його напівтонами темряви, замулюючи словарним багом Слово. Вирватися з її міцних пазурів, викрити всі її приховані жахливі якості, зробити її повернення неможливим і врешті здобути справжню свободу – це і є місія і покликання України на поточному етапі світової історії.

Ключові слова: Україна, сторіччя, проєкт, державотворення, російський експансіонізм.

TO SURVIVE AND TO HAPPEN: “THE LONG UKRAINIAN XX CENTURY”

Abstract. *The purpose of study* – to analyze the problems and prospects of the origin, formation, and implementation of the Ukrainian project in the chronotope of the “long XX century”. *The methodological basis* of the study is the principles of historicism, objectivity, determinism, and systematics. Using the historical-typological, comparative-historical, historical-chronological methods allows us to analyze the historical progress of Ukraine to independence in the coordinate system of the world civilization movement. *The scientific novelty* lies in the systematic analysis of the Ukrainian experience of nation-building and its interpretation in the concept of “the long Ukrainian XX century”. **Conclusions.** The defining feature of the process of the Ukrainian state formation during the XX century was the problem of maintaining a balance between the subjectivity of the state, as a territorial and political form of existence of the Ukrainian nation, and society as its social and ethnocultural form. In fact, due to the lack of commonality between form and content, we have to talk about the incompleteness of “the long XX century” in Ukraine and the constant urgency of the task of modernization.

The Ukrainian nation is perhaps the only that, by fate, entered the communist experiment as its active participant and co-creator, fully paid for its illusion, experiencing all the destructive

power of communal Bolshevism, enduring the greatest socio-demographic catastrophes of the XX century – Holodomor and Holocaust, having experienced a total disappointment with the communist utopia, many humiliations and neglects on the part of the “people’s” government, perhaps most vividly manifested in the demise of the Soviet system during the Chernobyl disaster; having passed the test of the ineffective stagnant post-Soviet transit, ultimately, approached the understanding of the communist experiment as a catastrophe on a planetary scale. Having survived in the conditions that are difficult for the inhabitants of the golden billion countries to imagine, Ukrainians have proved their right to historical and geopolitical subjectivity.

The whole history of the Ukrainian nation is a history of finding adequate answers to challenges of a high geopolitical scale. This is a nation that has survived, happened, and is walking into the future, being at the epicenter of the civilizational rift. Throughout “the long XX century” the territory of Ukraine had been a field of the confrontation of world systems and political projects that determined the very essence of this period in human history. Since 1917, Ukraine has been at the epicenter of the world geopolitical conflict. The Communist-Bolshevik experiment is a phenomenon of a higher ontological order, responsible for a number of tragedies of the XX century, which eventually radically reformatted the map of the world. At the same time, however, the communist-Bolshevik experiment reformatted the essence of the world: the political world and the mental world. The USSR in general, Soviet Ukraine in particular, were at the heart of the darkness that spread across the world, absorbing light, changing it into halftones of darkness, silting up the Word with a dictionary swamp. Breaking out of its strong clutches, exposing all its hidden terrible qualities, making it return impossible, and finally gaining true freedom – this is the mission and vocation of Ukraine at the current stage of world history.

Key words: *Ukraine, century, project, state formation, Russian expansionism.*

Постановка проблеми. Осмислення засадничих проблем українсько-го нації/державотворення залишається центральною проблемою вітчизняної історіософії. Виклики сьогодення, зокрема й ті, що постають у контексті триваючої гібридної російсько-української війни, потребують зміцнення ментальних, інтелектуальних та духовних основ опорності українського проєкта. Останнє не можливе без системної та послідовної деконструкції колоніального та комуністичного дискурсів, які зрештою і є основним фокусом пропонованої праці.

Аналіз джерел та останні дослідження. Стаття є авторською інтерпретацією українського досвіду нації/державотворення та посттоталітарного транзиту і узагальненням низки досліджень авторки, зокрема праць «Євразійський розлам: Україна в добу гібридних викликів» (Київ, 2020), підрозділу національної доповіді «Україна як цивілізаційний суб’єкт історії та сучасності» (Київ, 2020) та підрозділів у трикнижжі «Україна: нарис історії. Шлях суверенізації і державотворення. 1914–2019», підготованої Інститутом історії України НАНУ до 30-річчя Незалежності.

Мета статті. Проаналізувати проблеми і перспективи зародження, становлення та реалізації українського проєкта в хронотопі «довгого ХХ сторіччя».

Виклад основного матеріалу. ХХ сторіччя для України, всупереч баченню Е. Гобсбаума, виявилось не менш довгим за попереднє ХІХ-те і, власне,

стало його смисловим «гібридним» продовженням. Для того, аби ера імперій не завершилася для України було багато підстав.

Засадничим у комплексі проблем, які обумовили деформацію історичного часу в українській історії, стало питання/завдання досягнення балансу між процесами нації- і державотворення, які через низку історичних обставин розгорталися в зоні цивілізаційного протистояння європейського та євразійського геополітичних проєктів, останні сім років – в умовах гібридного військового конфлікту та дефрагментації державної території. За низкою поверхових сюжетів все ж очевидним є те, що процес новітнього українського націєтворення розгортається в режимі хронологічного відстрочування, що стався внаслідок 74-річної перерви і випадення з загальноєвропейського тренду модернізації. Низку проблем українцям доводиться вирішувати знов, низка постають як автентичний виклик саме українського пострадянського національного проєкту, з яким не стикалася жодна інша країна світу, низка – актуалізовані процесами глобалізації.

«Довге українське XX сторіччя» перетворився на хронотоп і триває на пострадянських теренах попри те, що умовний Захід існує в XXI. Він набув ознак майже довшеної циклічності, в якій відзначаються кілька підперіодів актуалізації та спроб вирішення однопорядкових завдань суспільно-політичної та соціально-економічної модернізації у суттєво змінюваному геополітичному контексті. В ньому політична історія України і, відповідно, історія державотворення, а й історія суспільства і людини, динаміка ментальних змін українства, що супроводжують (забезпечують ефективність) процес/су українського націєтворення/постання громадянського суспільства і відповідальні за його адекватну імплементацію у загальносвітовий історичний процес виглядають як автентична гілка світової історії, що дозволяє під новим кутом зору аналізувати явища історичного, політичного та етнокультурного прогресу/руху людства.

Війна розпочинає і поки що завершує «довге українське XX сторіччя». Війна – як історична подія, інструмент вирішення геополітичних конфліктів, процес, спосіб виживання, історична травма, історичний досвід і шлях переосмислення суспільнозначущих питань – відіграє роль системотвірного чинника суспільної історії України. Внаслідок Першої світової війни Україна з'явилася як суб'єкт на політичній мапі світу, внаслідок Другої світової війни вона стала соборною, нині, в контексті збройного російсько-українського протистояння в новому геополітичному контексті вирішується питання підтвердження геополітичної суб'єктності України та її соборності.

Ключова роль України в першому світовому геополітичному конфлікті розумілася багатьма провідними інтелектуалами часу. Р. Сетон-Вотсон та Р. Челлен, зокрема відзначали важливість українського питання та необхідність створення буферного/захисного поясу між Європою та Росією. Х. Макіндер – автор концепції «Осередньої землі» («Heartland») пропонував план утворення «широкого клину незалежності від Адріатичного та Чорного

морів до Балтійського» з Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Югославії, Румунії, Болгарії та Греції, що однак виявився фатально незрозумілим уряду Великобританії і відхилений. Суголосними останньому були пангерманські міркування Ф. Науманна про світ «Середньої Європи» (Левандовський, 1996).

Проте домінував погляд на українців як на «неісторичний» народ. Визначення ролі й місця України/українців у світовому геополітичному просторі варіювалися поміж перспективною інкорпорацією у паннаціональні федерації чи статиста певного імперського проєкту. Ті, хто вважав українців спроможними створити власний політичний проєкт, лишалися в інтелектуальному гетто. І в самій Україні також.

Ситуація почала стрімко змінюватися наприкінці виснажливої світової війни та з початком російської революції, що знищили і попередній політичний світ, і систему поглядів, що складала його фундамент. У конфігураціях повоєнного світу, що вимальовувалися провідними геополітичними гравцями, ставку було зроблено на Польщу, Чехословаччину, Румунію та Королівство сербів, хорватів і словенців (Мала Антанта), що задумувалися як захисний бар'єр між Європою та Росією і стримувальний пас угорської ірреденти. Українськими/білоруськими землями та українцями/білорусами заплатили за короточасний мир, витрачений на підготовку до нової – ще кривавішої війни.

На руїнах Німецької, Австро-Угорської та Російської імперій постали кілька національних держав. Соціалісти сформували уряди (прийшли до влади) у Веймарській республіці, Австрії, II Речі Посполитій та Угорщині. На демократичних засадах, як здавалося тоді, почався відлік нового етапу всесвітньої історії, імперії (з відповідними їм інститутами, інституціями і дискурсами) перестали бути провідними геополітичними акторами Європи. На короткому історичному відтинку, відведеному на існування «першої російської та першої німецької демократії» (Хавкин, 2020, с. 28) стався «Український Великдень» (Докладно див.: Нариси історії Української революції, кн. 1, 2). Однак, час виявився несприятливим для реалізації української ідеї.

Ідеалістичні уявлення українських соціалістів, зокрема утопічні проєкти створення паннаціональних союзів визволених революцією народів, відіграли згубну роль у долі України. Голос України в світі не було чути. На міжнародних майданчиках, де вибудовувалася архітектура повоєнного світу, українські представництва з огляду на байдужість одних (зокрема «зоною байдужості» вона була для США) та експансіонізм інших, змушені були діяти переважно в кулуарах, шукаючи впливових покровителів (як це було з режимом П. Скоропадського) і розплачуючись із ними суверенітетом. Зрештою Директорія в декларації 26 грудня 1918 р. вимушено проголосила «цілковитий нейтралітет» (Українська суспільно-політична думка, Мюнхен, с. 411). Визнавати Україну в світі не поспішали. З УНР змушені були врегульовувати відносини передусім безпосередні учасники геополітичного конфлікту: лідери Антанти – Франція та Великобританія, держави Четверного Союзу –

Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина, а також країни, що виникли внаслідок краху Російської імперії (Польська Республіка, Білоруська Народна Республіка, Азербайджанська Демократична Республіка, Естонська республіка, Латвійська республіка та Литва).

Синхронно з Українською державою проголошувалися та певний час існували кілька радянських квазідержавних утворень. Українська Народна Республіка Рад (25 (12) грудня 1917 р. – 18 квітня 1918 р.), Донецько-Криворізька республіка (9 лютого (27 січня) 1918 р. – березень 1918 р.), Одеська Радянська Республіка (20 (7) лютого – 13 березня 1918 р.) та Радянська Соціалістична Республіка Тавриди (19 березня – 30 квітня 1918 р.) проголошувалися більшовиками без огляду на селянство, яке складало більшість населення, дотримання процедур легітимації, в умовах невизначеності кордонів, заasad державного устрою та ін. Совітські/радянські квазідержави споріднювала підпорядкованість радянській Росії, що використовувала їх як плацдарми затвердження в Україні. Реальної влади вони не мали й існували як декларативні утворення в умовах слабкості Київського центру влади та невизначеності геополітичної ситуації.

Проголошена на Всеукраїнському з'їзді рад робітничих і солдатських депутатів за участі селянських депутатів у Харкові 25 (12) грудня 1917 р., УНР Рад стала своєрідним альтер-его київського прототипу, як і уряд нового утворення – «Народний секретаріат», протиставлений уенерівському «Генеральному секретаріату». Обидві УНР задекларували себе частиною федеративної Росії. Така маніпуляція дала більшовикам підстави казати про громадянську війну в Україні, прикриваючи тим свої експансіоністські плани. Різниця між українською та радянською УНР полягала в стратегічних орієнтирах, ладі, що мав будуватися, очільниках та соціальній базі. Утворення, що замислювалося як інструмент дезорієнтації народу України і світової спільноти (в такий спосіб зокрема більшовики намагалися «підмінити» делегацію УНР на переговорах у Бресті на радянську), не розглядалося більшовицькими вождями як геополітичний суб'єкт (Єфіменко, 2019). Вона була своєрідним «побічним ефектом» більшовицького перевороту і наслідком зміни тактики стосовно національних рухів.

Третя радянська Україна витворювалася з широким використанням пропагандистських тез про самостійність/незалежність УСРР і водночас із упевненістю більшовицьких вождів у невідворотності її зв'язку із РСФРР, про що зокрема йшлося в рішенні VII Всеросійського з'їзду рад (5–9 грудня 1919 р.) (Политика Советской власти, 1920, с. 12). Легкість, з якою вожді більшовицького руху змінювали свої погляди на «українське питання» та статус УСРР, пояснювалася як стрімкою зміною ситуації на українському фронті, так і правовим нігілізмом та демонстративним ігноруванням думки українських союзників, а тим більше – ворогів. Політичні декларації більшовицької Росії проголошувалися з однією метою: Червону армію українці мали зустрічати не як окупантів, а як визволителів. Своєчасна зміна *ритори-*

ки в українському питанні забезпечила більшовикам підтримку в середовищі українських повстанських сил і врешті – перемогу в протистоянні з білогвардійським політичним проектом за Україну.

Для України зрештою це перетворилося на національну катастрофу. Всеукрревком (вищий орган виконавчої влади третьої радянської України) 27 січня 1920 р. видав постанову «Про об'єднання діяльності УСРР та РСФРР». Це прагнення увиразнила й постанова Всеросійського ЦВК «Про створення комісії з розробки питань федеративного устрою РСФРР» (7 лютого 1920 р.). Говорячи про *автономність* радянських республік, які входять до РСФРР (7 лютого, 1920, с. 205), у Москві вочевидь не робили різниці між республіканськими партійними організаціями та республіками, вважаючи їх приналежними Росії вже самим фактом проголошеної радянськості. Принцип підміни радянської вертикалі партійною перетворився на вісь існування СРСР та радянської України в його складі. Партійна монополія на владу врешті перетворила виконавчу, законодавчу та судову гілки влади на сурогати, які камуфлювали диктатуру партійних вождів. У побудові держави-комуні не лишалося жодного місця державному суверенітету України. Так само і український народ не був носієм суверенітету, ані в ті часи, коли Конституція УСРР 1919 р. проголосила її державою диктатури пролетаріату, ані коли Конституція УСРР 1929 р. назвала Українську республіку соціалістичною державою робітників і селян, ані коли Конституція 1937 р. декларувала перемогу диктатури пролетаріату, ані коли вищий державний закон 1978 р. заявив про побудову загальнонародної держави та назвав КПРС ядром політичної системи СРСР (Мироненко, 1997). Конституційно декларовані найширші права і свободи були фікцією.

Провідним стримуючим фактором російського експансіонізму в 1920 р. став геополітичний чинник – а саме: перемир'я між РСФРР, УСРР та Польщею 12 жовтня 1920 р. у Ризі, де йшлося зокрема й про визнання незалежності України та Білорусії. На початку грудня 1920 р. ЦК РКП(б) була створена комісія для підготовки проекту угоди, яка б врегулювала до того не визначені міжнародні і правові відносини між РСФРР та УСРР. Договір було укладено 28 грудня 1920 р., а ратифіковано українською стороною у березні 1921 р. на V-му Всеукраїнському з'їзді рад. Упродовж наступних років український субцентр влади докладав безліч зусиль, аби державний суверенітет відповідав букві Договору, тоді як очільники Росії вважали його формальністю. Перехідний етап становлення радянських республік завершився в липні 1923 р., коли вони увійшли до складу СРСР.

У національно-визвольних змаганнях 1917 – 1921 рр. Україна не спромоглася здобути безумовний суверенітет, утім стала державною нацією з чітко окресленою територією умовного суверенітету, що забезпечило українській нації певні можливості розвитку.

Становлення національної за формою, але радянської за змістом України відбувалося в концепті вимушеного компромісу між Москвою та

Харковом. Модифіковані гасла української революції, зокрема національного відродження, були використані більшовиками для встановлення політичного й економічного контролю над Україною. Радянська/комунобільшовицька держава впродовж міжвоєнного часу стала інституційним майданчиком історичного розвитку української нації, оскільки саме тут мешкала її демографічна більшість. Унітаристські нахили Кремля виразно стримувалися об'єктивними обставинами: ефективність господарського управління безпосередньо залежала від укоріненості влади, експлуатація республіканських ресурсів без належної уваги до самої республіки посилювала антиколоніальні настрої, ставлячи комунобільшовицький експеримент під загрозу. Розуміючи, що більшовицької індокринації та багнетів Червоної армії замало для опанування країною, більшовики періодично корегували тактичний курс в українському питанні і ставленні до української квазідержавності.

В умовах глибоких економічних проблем та вибуховості села компроміс між українським та московським центрами влади був нетривким. У той час, як Кремлю йшлося про *поглинення* УСРР радянською Росією, Харків прагнув утворення федерації формально рівноправних республік – унітарної УСРР та федеративної РСФРР. На унормування входження українського радянського проєкту до загального радянського (тоді ще не відкидали імовірність створення всесвітнього радянського союзу) пішло три роки. На майданчики гарячого з'ясування українсько-російських відносин перетворилися X (березень 1921 р.) та XII (17–25 квітня 1923 р.) з'їзди РКП(б). Дискусії завершилися лише із створенням 6 липня 1923 р. на II сесії ЦВК СРСР (Детальніше про це див: Єфіменко, 2007, с. 134–153) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, куди УСРР увійшла формально як рівноправний співзасновник.

Запровадження непу та коренізації позірно вагомо підвищило суб'єктність України та українців у СРСР, що передусім виявлялося у межах економічної самоврядності (український уряд взяв під свій контроль економічні Наркомати, створив Українську Економічну Раду та Українську Загальнопланову Господарчу Комісію (Укрдержплан) та культосвітньої автономії). Водночас історія підписання союзного договору засвідчила, що Кремль, який злегковажив процес суб'єктивізації в Україні в 1920 – 1922 рр. за урядування Християна Раковського, прагнув повернути важелі безумовного врядування. В стратегічних планах Кремля не йшлося про жодний суверенітет радянських республік. Поготів не йшлося і про владний суверенітет українського (як і жодного іншого в межах майбутнього СРСР) народу. Йшлося про диктатуру більшовицької партії та її республіканських/регіональних загонів. Власне, диктатура партії означала, що справжню суб'єктність мала лише ця нечисленна соціальна група, найбільшою ж мірою – більшовицькі вожді. Багаторівнева конструкція радянських органів була інституційним фасадом, який прикривав узурпований ВКП(б)/КП(б)У владний суверенітет. Зрештою була вибудована українська радянська квазідержжава, цілковито підконтрольна ЦК ВКП(б). Услідження націєтворчих амбіцій республі-

канської еліти та населення загалом досягалося методами соціальної інженерії, терору та навіть геноциду Голодомором. На кінець 1930-х рр. про суверенні права УРСР не йшлося навіть умоглядно.

У повоєнний час головним завданням європейських лідерів стала розбудова зони, яка б поставила заслон на шляху поширення світом «червоної пошесті». Отже, саме ця «почесна» роль і була відведена українським етнічним землям, які не спромоглися окупувати Червона Росія. Українство, етнічна територія якого в міжвоєнний період була поділена між чотирма контроверсійними політичними проектами, змушене було існувати в дихотомії процесів національної інтеграції (українського націєтворення) та державної інтеграції (в чотирьох історичних версіях).

В умовах розділеності та конкуренції альтернативних моделей модернізації відбувалося становлення низки модерних європейських націй. Такий шлях був властивий не лише українцям, а й білорусам, поділеним, щоправда між меншою кількістю державних проектів. Варто наголосити: формування націоналістичних дискурсів молодих націй Європи було не історичною випадковістю – вони поставали як антитези російського, польського, румунського, німецького, чеського, угорського тощо національних наративів, впливаючи на базові принципи національної ідентичності.

В окреслених умовах принципового значення для української нації вкотре набуло питання не лише геополітичної суб'єктності, а банального етнічного виживання. Воно тим більш загострювалося проблемою онтологічного протистояння: деміург Держави vs деміург нації. Отже, проблеми націє- і державотворення в контексті розділеності української нації та тоталітарної суті комуністичного експерименту набули небаченої гостроти. Впродовж міжвоєнного періоду скалки української нації розривалися поміж двох ціннісних домінант (держава – народ), економічних моделей (капіталізм – комунізм), суспільно-політичних традицій (тоталітаризм/авторитаризм – лібералізм) та цивілізаційних орієнтирів (традиціоналізм/комуністична утопія). За відсутності правдивого народовладдя та радикальності націоналізму молодих європейських держав-націй, до складу яких входили українці, йшлося про відсутність вибору.

Міжвоєнний період пройшов під гаслом підготовки до чергового переділу світу. Цим, власне, пояснювалося розповсюдження в Європі універсальних націоналістичних моделей державотворення з властивими їм апеляціями до етнічного месіанства/гегемонізму, етнополітичної та етнокультурної ексклюзивності, поглядів на асиміляцію як основну мету націєтворення та провідного інструменту її досягнення. Ідеї творення новітніх паннаціональних союзів під проводом того чи іншого народу не лишали Україні, «четвертованій» за влучним висловом Миколи Держалюка згідно з Тріанонським договором 1920 р., жодних шансів. Більшою-меншою мірою моделі силової інтеграції і, відповідно, послаблення, придушення потенційної «п'ятої колонії», якою вважали неасимільовані етнічні меншини, практикували всі тогочасні уряди.

Власне, у ставленні до «українського питання» уряди Центральної та Східної Європи перебували в пастці ідеологічних конструктів, вибудованих в другій половині XIX – на початку XX ст. ст., тобто – безпосередньо відповідальних на Першу світову війну. Незмінність концептуальних підходів, що корегувалися лише відповідно до завдань протистояння Червоній Росії (яка сприймалася як онтологічна спадкоємиця геополітичної місії Росії Романових) була мало кому помітним концептуальним каліцтвом, що зрештою дорого коштував і Україні, і світу.

Для української нації XX сторіччя перетворилося на час неодноразових змін вектору націєтворення, носія національної ідеї та її сутнісного наповнення. Ярослав Грицак вважає, що впродовж міжвоєнного періоду демографічною основою формування української нації було «націоналізоване селянство, яке вже стало не проектом нації, але власне нацією» (Україна є результатом розширення Заходу. 14 лютого). Джерела засвідчують, що таким чином ситуацію сприймали і в тодішньому Кремлі. Ототожнення нації «самостійників» із селянством відіграло фатальну роль в історії УСРР/УРСР. Знаковою точкою оприявлення цього стереотипу став Голодомор 1932–1933 рр.

Механістичний догматизм більшовиків не лишив історичного часу на існування селянства, яке вони вважали архаїчним віджилим класом, що стояв на перешкоді втіленню комуністичної утопії. Нагадаємо, що цей стереотип був безвідносним до етнічної належності цього класу і однаково нищівним як стосовно українців, так і білорусів, казахів чи вірмен. Однак стосовно селянства, яке залюднювало найбільш плідні регіони СРСР (Україна, Поволжя, Північний Кавказ та Кубань), через постійний брак мобілізаційних ресурсів у більшовицького проводу він відіграв фатальну роль. Україна з її багатим повстанським минулим і не менш багатими ґрунтами пережила кілька голодів не випадково. Вони засвідчили цинічне споживацьке ставлення кремлівського проводу до житниці СРСР. На етапі останнього комуністичного штурму Голодомор перетворився на геноцид також не випадково. Населення почали рятувати лише тоді, коли усвідомили що в іншому випадку не буде кому обробляти лани.

Суцільна колективізація та Голодомор стали катастрофічною поразкою селянства України у боротьбі з більшовицькою державою-комунією, з якої воно вийшло гібридизованим: це вже був не клас вільних виробників з власними ділянками, а закріпачені в колгоспах чи пролетаризовані в радгоспах мешканці сільської місцевості, позбавлені елементарних громадянських прав та можливостей їхньої реалізації. На довгі півстоліття їх першочерговим завданням і метою стане фізичне виживання. Звільнення від радянського кріпацтва, що прийшло у 1972 р., не спроможне було змінити історичної колізії. Як суспільний клас із низкою соціально-економічних та ментальних ознак українське поліетнічне селянство припинило існувати. Виняток із загального правила становили хіба що ізольовані в високогірних полонинах нечисельні анклавні, що через об'єктивні природні умови не піддавалися уніфікаційним радянським соціальним практикам.

У поєднанні із послідовним знищенням української інтелектуальної/мистецької еліти та еліт етнічних меншин, які генерували смисли новітньої доби, радянські соціальні практики докорінним чином вплинули на природні процеси націєтворення. Від 1917 р. усі порівняння та аналогії між процесом українського націєтворення/його складовими та класичними прикладами народження сучасних європейських націй варто сприймати з певною долею скептицизму.

В умовах світової економічної кризи 1929–1933 рр., що була синхронною «останньому комуністичному штурму» в СРСР, українці опинилися в історичній пастці, яку створили системна криза лібералізму та тоталітаризація/авторитаризація режимів держав, до складу яких входили українські анклави. Поміж двох геополітичних хижаків – комуністичного та нацистського – для них вибору практично не лишилося. Тож радикалізм не був «родовою хворобою» українців, як це часто представляється у низці національних історіографій, він був *типовою і характерною* ознакою всіх європейських сусідів українців, що зрештою й стало основою трагічного геополітичного каєтклізму – Другої світової війни.

Під час Другої світової війни українці пережили кілька окупацій, якими впродовж 1939 – 1944 рр. була «порізана» не лише фізична, а й ментальна територія України. Олена Стяжкіна пропонує розглядати їх як режими пролонгованих трансформаційних окупацій (Стяжкіна, 2020, с. 94–162). Це: угорська окупація Закарпаття (13/14 березня 1939 р. – жовтень 1944 р.), радянська окупація західноукраїнських земель II Речі Посполитої (17 вересня 1939 р. – 22 червня 1941 р.)¹; радянська окупація Північної Буковини та Бессарабії (28 червня 1940 р. – 22 червня 1941 р.), внаслідок якої до УРСР були включені Північна Буковина, Хотинський, Аккерманський та Ізмаїльський повіти Бессарабії; нацистська окупація українських земель, що перед тим перебували в складі СРСР² (від 22 червня 1941 р.); румунська окупація (від липня 1941 р.)³; друга радянська окупація Західної України (з січня 1944 р. – 1945 р.), Північної Буковини і Хотинщини (від травня 1944 р.), а також Закарпаття⁴ (осінь 1944 р. – 1946 р.).

¹ Легітимізована через інструмент Народних зборів (Львів, 26–28 жовтня 1939 р.).

² Адміністративно: райкомісаріат «Україна», створений 20 серпня 1941 р. (округи «Волинь», «Житомир», «Київ», «Миколаїв», «Таврія», «Дніпропетровськ»), дистрикт Галичина у складі Польського Генерального губернаторства (1 серпня 1941 р.) та зона військової адміністрації.

³ Губернаторства Бессарабія й Буковина керувалися безпосередньо Бухарестом, на території так званого губернаторства «Транснестрія» румуни отримали від німців мандат на тимчасове управління.

⁴ Долю перехідного утворення під назвою Закарпатська Україна вирішило укладення 29 червня 1945 р. радянсько-чехословацького договору про перехід Закарпаття до складу УРСР. 22 листопада 1945 р. договір ратифікували тимчасові Національні збори Чехословаччини, а 27 листопада – президія Верховної Ради СРСР. Закарпатська Україна 22 січня 1946 р. перетворилася на Закарпатську область УРСР.

Зауваження Олени Стяжкіної про те, що «нацистський окупаційний режим на українських землях зруйнував Україну як соборну територію» (Стяжкіна, 2020, с. 106), є цілком доречним. Але водночас слід наголосити, що й решта виконували ту саму роль. Традиційним залишалося й позірне ставлення *всіх тогочасних геополітичних акторів* до України та українців як об'єкта власного експансіонізму, що виявлялося передусім у маніпуляціях із територіями, заселеними українцями, що з легкістю переформатовувалися відповідно до бажань окупаційних сил, найменшою ж мірою – самих українців.

В умовах звичного насилля, беззаконня, широкого застосування принципу колективної відповідальності, злочинів проти людяності на окупованих українських землях про жодну суб'єктність населення, яке існувало в режимі «голого життя» («*nuda vita*») (Applebaum, 2010), здавалося б не йшлося. І все ж був актор, який ламав стереотипне уявлення про суб'єктність окупованих територій – йшлося про український повстанський рух, очолений ОУН/УПА. На кінець Другої світової війни ОУН перетворилася на потужну силу, що контролювала територію в 150 тис. км² з 15-мільйонним населенням, де понад десятиліття повоєнної радянізації тривала повномасштабна партизанська війна.

Національні sentimenti цинічно використовували як нацисти, які на перших порах доволі вправно використовували позірну українізацію для притягнення симпатій місцевого населення, так і «радянці», для яких вона перетворилася на універсальний інструмент прискореної уніфікації. З формального погляду в очах світового співтовариства радянська Україна постала соборною державою в складі СРСР, втім вона не була суверенною, так само, як і не мав жодних можливостей для втілення реального владного суверенітету український народ.

Сталінському режиму найменшою мірою йшлося про втілення «історичної мрії» українського народу про соборність чи його права на неї. Кремль думав про просування кордону комуністичного експерименту в Європу. Визнавши перехід західноукраїнських територій, Бессарабії та Північної Буковини до складу УРСР, Польща, Чехословаччина, Угорщина та Румунія укладали договори з СРСР з огляду на попередні домовленості переможців. Йшлося про узгоджене на найвищому рівні поглинання українських земель разом із населенням сталінським тоталітарним режимом.

Констатуючи тогочасне становище анексованих українських територій як позицію жертви, не слід забувати ще один важливий нюанс: не лише українська державність у цей час мала ознаки квазідержавності, всі країни Європи, що увійшли до зони геополітичного контролю сталінського СРСР, і де були встановлені «дружні» Радянському Союзу режими, мали обмежений суверенітет. Фактично у них діяв режим зовнішнього управління – з Кремля. Отже, втрата геополітичної суб'єктності Україною в цей час не була лише її ознакою і не свідчила про її цивілізаційну неспроможність. Вона засвідчува-

ла потугу комунобільшовицького проєкта, що волею історичних обставин опинився серед переможців Другої світової війни і дістав можливість вирішувати долі майже двох десятків країн світу на свій розсуд. Це відбулося за потурання решти країн-переможниць. Новонабуті українські території інтегрувалися до радянської державності через сценарії «народного волевиявлення» (так було із Закарпаттям), шляхом обміну населенням і територіями на підставі «дружніх угод» між переможним СРСР і переможеними Румунією та Угорщиною (Репринцев, 1996).

На завершальному етапі війни Кремль подбав про підвищення позірною міжнародного статусу УРСР. Внаслідок конституційної реформи 1944 р. вона (як і решта союзних республік) отримала формальну можливість вступати у прями зносини з іноземними державами, утворюючи наркомати оборони та закордонних справ. Після створення ООН, куди Україна увійшла як член-засновник, НКЗС функціонував без права створення посольств і консульств в інших державах. Не маючи геополітичної самостійності, УРСР, однак, перетворилася на впливового учасника міжнародних відносин. Зокрема, на Паризькій міжнародній конференції, що розглядала проєкти мирних договорів Об'єднаних Націй з союзниками Німеччини Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною і Фінляндією, уряди Угорщини та Румунії змушені були відмовитися від претензій на історичні українські землі – Закарпатську Україну, Аккерманський, Ізмайльський і Хотинський повіти Бессарабії, Північну Буковину.

У російському суспільно-політичному дискурсі досі панує теза про те, що саме комуністам, а власне – Й. Сталіну, Україна завдячує соборності.

За наскрізь облудним, ціннічним імперативом неосталіністів, як завжди, не видно ані ціни, яку заплатив за соборність український народ, ані шрамів на тілі нації, завданих спочатку штучним розділенням, а згодом – штучним поєднанням. Травми, завдані впродовж 1940–1950-х рр., досі не заліковані. Їхньою важкістю, а не соборністю, завдячують українці сталінському режиму.

«Культ особи – це зовсім не головне, що характеризує сталінський режим. Це не більш ніж розхожий вислів, який вперше використав Хрущов. Найбільш страшне в сталінізмі – не глорифікація диктатора, а терор і фальсифікації, які є суттю його політики» (Конквест, 1990), – зазначав незадово до розвалу СРСР Роберт Конквест. З висоти сьогоденних знань можна стверджувати, що найстрашніше в сталінізмі – його руйнівний вплив на базові ціннісні основи відтворення суспільства, масова дисплазія свідомості, що виявлялася в мімікрії пересічних обивателів та перетворенні на хижаків цілих професійних верств, які працювали на більшовицький терор – фізично та ідеологічно, в чекістських катівнях та радянських ЗМІ та школах. Метафорично висловлюючись, хірургічне видалення божого образу з homo soveticus і перетворення його на особливу соціальну істоту, що відроджувалася і продовжує відроджуватися в якісно відмінному понятійному й цінніс-

ному контексті, є найстрашнішим наслідком сталінізму. Для українців воно, на жаль, не менш актуальне.

Другою за частотою повторювань є теза про те, що радянські нації, а не лише республіки, також були сконструйовані Кремлем.

Більшу частину свого історичного часу в складі Російської/радянської імперій Україна, якщо не випадала з цього тренду, то намагалася це зробити. Відбувалося це не випадково, а внаслідок власних внутрішніх, непідвладних імперському уніфікаційному впливу, інтенцій. У радянські часи, з їх карколомними соціальними, економічними і культурними експериментами на межі соціоінженерії та масового кодування, радянська Україна була яскравим майданчиком. Цьому сприяло безліч факторів: і місцеві за походженням, харизматичні більшовики з неабияким інтелектуальним потенціалом (зокрема, М. Скрипник та О. Шумський); і непересічна етнонаціональна ситуація; і змістовний революційний андеграунд та історія революційного руху в середовищі етнічних громад; і потужний вплив/тиск альтернативних національних проєктів сусідніх молодих держав; і, власне, український характер та історична пам'ять з вікопомними акцентами Запорозької Січі та Коліївщини, оспіваними великим Кобзарем і вкоріненими у масову свідомість як національний міф. Навіть на тлі європейських поліетнічних країн досвід радянської України посідав непересічне місце саме внаслідок оригінальної постановки не лише українського питання (що, зрозуміло, було центральним), а й питань етнічних меншин – єврейського, польського, німецького, румунського, грецького, болгарського тощо.

Перша світова війна та спричинені нею зміни державних кордонів та розпад континентальних імперій актуалізували проблему самоідентифікації, бо каталізували народження нових соціальних/регіональних/національних спільнот. Низка новонароджених країн Європи практикували моделі жорсткого націоналізму як основи націє- і державотворення. Класифікуючи населення за релігійними, етнічними, соціальними, статевими тощо ознаками і сортуючи їх в установах на зразок шкіл і тюрем, уряди, як зазначав М. Фуко, формували тим самим ідентичності мешканців модерних держав. Дещо подібне відбувалося й у СРСР.

Та все ж система категоризації за класовою і національною ознаками, усталена зрештою в СРСР/УРСР, не мала аналогів у світі. Її наріжними каміннями були репресивна складова (в цьому сенсі активним співтворцем ідентичностей були органи ВУЧК-ДПУ-НКВС-КДБ з їхніми особливими обліками) та ідеологія. Засадничою ідеєю суспільного розвитку впродовж міжвоєнного періоду була ідея класової боротьби/війни. Впродовж двадцяти років найбільш карколомних соціальних трансформацій з кількома «комуністичними штурмами», безкінечними «чистками» та репресіями категорія «національність» виявилася найбільш сталою, бо можна було бути «колишнім» і при цьому членом політбюро, а от про те, щоб перестати бути грузином не йшлося. На перешкоді цьому стояла традиційна свідомість пересічних оби-

вателів і партійців, тобто – об'єктивний стан уявленої спільноти, що за кілька десятиліть отримала назву «радянський народ». Банальною мовою: в 1917 р. постімперське суспільство перестало бути основою імперського проєкту, що тримався на трьох китах «Православ'я. Самодержавство. Народність», але громадянською нацією не стало і стати не могло апіорно. На перешкоді цього процесу поставала сама природа радянського ладу.

Курс національної політики більшовиків чутливо корегувався кілька разів. Почавши з відвертого шельмування українського питання, на середину 1923 р. Кремль підійшов до розуміння своїх тактичних помилок і допустив яскравий коренізаційний експеримент О. Шумського/М. Скрипника¹, в 1933 р. затаврований як націонал-ухильництво. Згодом він ще неодноразово використовував алгоритм радянської апаратної українізації як жорстко керований і напрочуд ефективний політичний інструмент. Саме під керівництвом О. Шумського та М. Скрипника коренізація в Україні перетворилася на державний інструмент модернізації широких верств населення. Значною мірою, хоч і в урізаній класовій версії, вона надала потужного поштовху процесу «дозрівання» етнічної української нації. Більш сприятливих умов та не мала ні до, ні після цього короткотривалого періоду. Проте водночас, передусім завдячуючи непівській лібералізації, українізація перетворилася на вагомий політичний фактор укорінення більшовицької влади в Україні та її подальшої радянської, що на кінець 1920-х рр. мала безліч безперечних досягнень. Дискурсивно українізація існувала в двох інтерпретаціях: радянської – прогресивної і петлюрівської – контрреволюційної, що забезпечувало ідеологічний фундамент оспівування СРСР як союзу рівноправних народів і синхронних йому зачисток тих, хто виступав за нерадянський формат існування держав-націй.

Умоглядна загроза переростання автономізму радянської республіки в самостійництво (як це було під час політичної еволюції Центральної Ради) залишалася нав'язливою ідеєю Й. Сталіна. В його плані побудови комунізму Україна була тим елементом, без якого вся конструкція розсипалася наче картковий будиночок. Загрози радянському проєкту, що нібито генерував Харків/Київ, були умоглядними. Ані М. Скрипник, ані поготів П. Постишев не виношували жодних планів суверенізації України. Приписування їм вига-

¹ Напрочуд відверто мотиви більшовицької українізації віддзеркалювали слова представника Політбюро ЦК РКП(б) Ірігорія Зінов'єва на V Всеукраїнській партконференції (17–22 листопада 1920 р.): «Сделай так, чтобы никто не мог заподозрить, что мы хотим мешать украинскому мужику говорить на украинском языке... Мы считаем, что язык должен свободно развиваться. В конце концов через ряд лет победит тот язык, который имеет больше корней, более жизненный, более культурный» (Див.: Попов, 1929, с. 255). У ньому концентровано висловлене як механістичне тлумачення проблем культурного й мовного транзиту, так і властиве більшовикам маніпулювання мовним питанням: зрозуміло ж, у соціальному світі закон Ч. Дарвіна не діє, мова сама по собі не може бути ані «культурнішою», ані «життєвішою» – такою її роблять умови, що створюються в контексті соціально-економічного та етнокультурного існування її носія.

даних злочинів відіграло роль банального приводу, що дозволяв Кремлю здійснювати періодичну/профілактичну санацію етнокультурного простору, оновлення номенклатури та масові «виховні» акції, головною метою яких було превентивне упередження визрівання національних еліт: політичних, інтелектуальних, мистецьких, отже – ефективне гальмування повноцінного націєтворення. Маніпулювання масовою свідомістю та генерування хронічних суспільних тривог дозволяли дискурсивно творити новий світ відносин, в якому національне походження і національна ідея перетворювалися на загрозу фізичному існуванню як такому. Внаслідок цього так звана національна політика після 1933 р. нагадувала смертоносний маховик, який щораз «підчищав» зловмисних попередників. Врешті після Великого терору здійснювати національну політику в Україні фізично було нікому. Кадровий кістяк українізації/коренізації був знищений чи ізольований у ГУЛАГу. Пересічні радянські громадяни, виснажені багаторічними змінами курсу та його виконавців/керівників, були морально готові до згорання українізації/коренізації та русифікації, що перетворилася на тест політичної лояльності. Це, однак, не означало, що національна карта була остаточно скинута з рахунків.

Інкорпорувавши Західну Україну, Москва реінкарнувала українізацію. Вкотре терор на тлі українізаційної риторики став основою радянської анексованих територій та їхнього населення. Те ж у новій історичній ситуації повторилося по Великій війні, коли керована українізація інструменталізувала антибандерівський терор і черговий погром так званого українського буржуазного націоналізму. Москва ще неодноразово робитиме спроби денационалізувати Україну, підбираючи більш вдалий час для остаточної відмови від «української карти», однак до кінця радянської історії цього так і не станеться. Тож історія «вирішення національного питання» по-радянському виявила очевидну закономірність: лібералізація в сфері національної політики досягала максимуму на етапі утвердження при владі чи при загрозі її втрати та зводилася до мінімуму тоді, коли Кремль упевнено тримав у руках важелі управління.

Російський дослідник В. Красильщиков ту модель модернізації, яка склалася в СРСР, основним принципом якої є оновлення заради збереження імперії, називає імперською (Красильщиков, 1998, с. 22, 28, 52). Цей принцип мав безпосереднє відображення у більшовицькій теорії національного питання, де відзначалася потреба будівництва «національної формою та соціалістичної змістом» культури. «Врахування особливостей національного менталітету інших, хоча б основних («титульних») народів СРСР (а не лише російського), гіпотетично могло б створити таку модель модерного суспільства, яке б пододало проблему саморозвитку за відсутності мобілізуючого чинника зовнішньої небезпеки. Але це зробило б реальною небезпеку зростання національної самосвідомості та швидшого розпаду СРСР, що жодною мірою не могло задовольнити модераторів комуністичного будівництва» (Єфіменко, Якубова, 2012, с. 218), – зауважував свого часу Г. Єфіменко.

Утім, для керівників Країни Рад у цьому умоглядному парадоксі нічого парадоксального не було: вони ж бо знали, що ніякого добровільного союзу не було, ніякого добровільного виходу не буде. Словоформи радянської новомови, складені для зовнішнього використання, прикривали неприглядну дійсність – СРСР тримався на примусі і омані. Щоправда, величезна частка радянських громадян сприймала брехню за чисту монету і ладна була покласти своє життя на вівтар комунізму. Тож наслідки радянських експериментів у сфері етнонаціональних відносин не доводиться применшувати.

Комуністичний експеримент «вилучив» майже 150 мільйонів населення із переднаціональною свідомістю, або на ранньому етапі її становлення з загальносвітового модерністського тренду та «перемістив» його в геть іншу соціально-економічну і смислову реальність, що задавала відмінні від решти світу темп і якість націєгенезу та насаджувала геть інші стандарти категоризації/самоідентифікації. Результат цього експерименту, пафосно поіменованний пізньорадянськими партійними теоретиками ідеологією «радянський народ», та його похідні – низка сегрегованих пострадянських транзитних суспільств із якісно відмінними від решти світу внутрішніми соціальними та ментальними характеристиками «націй», які були рукотворним продуктом радянської цивілізації – і досі не монтуються в оточуючий світ. Це, власне, на сьогодні один з найбільш проблемних наслідків комуністичного експерименту в світовому масштабі. З огляду на це проблема полягає не так у категоризації та дослідженні феномену «пострадянських націй», як у поверненні їм внутрішніх механізмів самовідтворення тоді, як ці складні механізми, що діють методом саморегуляції за своїми автентичними кодами та алгоритмами, були вщент зруйновані. Опір вестернізації та глобалізації у «пострадянських націях» набагато сильніший і радикальніший за решту етнічних спільнот світу саме внаслідок внутрішньої розбалансованості та «інакшості», яка з політичної площини перейшла в розряд сутнісних.

Потужний вплив право- і ліворадикальних ідеологій, інтегрального націоналізму в Україні впродовж усього XX століття і навіть тепер обумовлюється саме тим, що у період радянської історії націєтворення¹ влада його насильницьки гальмувала, виразно маргіалізуючи класовими сурогатами самоусвідомлення. Штучне уповільнення становлення етнічної нації та переходу її на якісно новий рівень (або ж: модернізації, становлення як нації громадянської/політичної) спричинило не лише ерозію засад націєтворення (соціальних і культурних), а й непоправні зміни у її якісних показниках. Їхнє народження в нових історичних обставинах (не варто сумніватися у спроможності соціального організму до самовідтворення під впливом глобальної динаміки) є історичним завданням наступних поколінь українців.

¹ Йдеться про самонародження нації, а не про спроби її штучного моделювання/конструювання згори за заданими владою критеріями. Для такого процесу доречніше застосовувати визначення націєбудівництва.

Тонкі налаштування процесу націєтворення у сучасному розвиненому світі відтворюються в ментальній та інформаційній царинах. Люди (носії всіх культурно-цивілізаційних матриць) прагнуть переважно свободи. Націоналізм є органічним втіленням природно притаманного прагнення особистої свободи через національне звільнення. Воно, як засвідчують результати референдуму в Шотландії, втрачає актуальність лише там, де особистій свободі вже нічого не загрожує. Перед Україною, на жаль, нині постають інші завдання й інші виклики.

Мобілізація політичних українців навколо захисту суверенітету України обумовлюється сьогодні передусім негативним зовнішньополітичним порядком денним. Екзистенційна загроза з боку російського державного гібриду, що після 2014 р. став на шлях консервативного розвороту, і де ідеологія «*русского мира*» перетворилася чи не на державну, змушує українців прискорювати власний пострадянський транзит і руйнувати застигли десятиліттями стандарти та орієнтації. Втім, негативний зовнішній виклик не має відволікати від провідного завдання, спрямованого в майбутнє, – розбудови належного соціально-економічного та етнокультурного фундаменту модернізації української нації.

На величезній частині пострадянських просторів, за винятком країн Балтії, транзит, започаткований у 1917 р. триває. І, відповідно, триває й «*довге*» ХХ сторіччя з його завданням – невиконаним ані Україною, ані Росією, ані Білорусією – суспільної модернізації. Чимдалі очевидніші намагання підмінити суспільну модернізацію черговою апаратною квазімодернізацією. Чимдалі очевиднішим стає також, що це лише відтерміновує чергове загострення, бо не вирішує базової суперечності між інтересами суспільства і державного апарату по суті.

Тоді, як «система» функціонує «одночасно у двох паралельних вимірах – у реальному вимірі боротьби за владний ресурс та імітаційному вимірі боротьби ідей, гасел та іміджів» (Розумний, 2016, с. 69), у школах підрастають нові покоління, які чимдалі упертіше вимагають переходу від імітаційних практик до реальної політики, від корпоративного типу правління до реального владного суверенітету народу. На щастя для молодих поколінь, імітаційні практики політичного життя на тлі симетричного цинічного переділу власності не переросли в суцільну фабрику брехні, як це сталося в Росії. Зіткнення реальної політики у вигляді ситуаційних Майданів із політичними симулякрами системи стало поворотним моментом сучасної історії України, що дає надію на те, що країна зможе вискочити з колії, прокладеної більшовиками наприкінці 1917 року.

Як засвідчує історія пострадянського транзиту України (і не лише її), останнє виявилось чи не найскладнішим. У цьому сенсі Революція Гідності стала висхідною точкою, найвищим вивершенням кількох спроб революційним шляхом змінити систему та обличчя влади. Вона також діагностувала невидимі пересічному оку процеси, що відбуваються в товщі постра-

дянського соціального організму, який уже майже три десятиліття вагається поміж радянським минулим і досі не усвідомленим майбутнім. Про ці глибинні процеси на диво багато знають українські соціологи, які кілька десятиріч тримають руку на пульсі цього тіла, яке й досі не зрозуміло, є мертвим, вистигає і тліє, чи живим організмом, який народжується для нового життя. Діагноз з радянської кіноказки: «Пацієнт скоріше мертвий, ніж живий!», час від часу ставлять йому навіть найбільш оптимістичні інтелектуали-суспільствознавці, не кажучи вже про громадських активістів та політиків, а ще більше – зарубіжні ненависники України. Іронізувати з приводу надзвичайно важливих речей стало нормою українського політичного сьогодення.

Проте, яким би бурхливим воно не видавалося, з огляду на історичну перспективу стає зрозумілим – ще ніколи Україна не перебувала так близько до мети реальної суверенізації, реальної демократизації, реального народовладдя. Соціологічні заміри «життєвих показників» українського організму дають підстави робити висновки, що він зрештою став на шлях подолання кризи надзвичайно складної затяжної хвороби і поволі одужує. Переламним моментом став Майдан-2014, принциповим досягненням якого стало *перепрочитання і актуалізація на масовому рівні поняття Гідності як такого*.

Про цю віху Вахтанг Кебуладзе писав так: «Не можна редукувати Майдан до інтересів і розглядати його лише як виступ за краще життя або до ресентименту і жаги помсти, мовляв, головною була вимога посадити Януковича та членів його злочинної зграї. Майдан також аж ніяк не був лише виступом за створення насправду української держави, вільної від руйнівного впливу російської імперії. Дуже важливим елементом дискурсу Майдана було відчуття власної гідності. Люди виходили не тому, що вони погано жили і, до речі, всі соціологи мають підтвердити, що Майдани відбуваються не тоді, коли економічний занепад. Навпаки, люди виходять не заради того, щоби краще жити, люди виходять тому, що відчувають, що їхня гідність під загрозою» (Кебуладзе, 2020).

Не доводиться применшувати історичне значення цього зламу в житті нації, яку не одне сторіччя намагалися стерти з лиця землі та з історії, знищуючи передусім Гідність, а вже потім – фізично, економічно, інституційно, ментально, етнічно, мовно, культурно.

Висновки. Визначальною ознакою процесу українського державотворення впродовж XX сторіччя була проблема дотримання балансу між суб'єктною держави, як територіальної і політичної форми існування української нації, та суспільства, як його соціальної та етнокультурної форми. Власне через відсутність спільності між формою та змістом доводиться казати про незавершеність «довгого XX сторіччя» в Україні та незмінну актуальність завдання модернізації.

Українська – чи не єдина з тих націй, які волею долі увійшли в комуністичний експеримент як його активний учасник і співтворець, сповна роз-

платилася за свою ілюзію, випробувавши на собі всю руйнівну потугу комунібільшовизму, вистоявши зокрема у найбільших соціодемографічних катастрофах ХХ століття – Голодоморі та Голокості, переживши тотальне розчарування комуністичною утопією, безліч принижень та нехтувань з боку «народної» влади, чи не найяскравіше оприявлене на сконі радянського ладу під час Чорнобильської катастрофи, пройшовши випробування неефективного стагнующого пострадянського транзиту, врешті знайшла в собі сили поставити на належну висоту питання Гідності та впритул підійшла до осмислення комуністичного експерименту як катастрофи планетарного масштабу. Вживши в тих умовах, які важко уявити мешканцям країн золотого мільярду, українці довели своє право на історичну та геополітичну суб'єктність.

Вся історія української нації – це історія пошуку адекватних відповідей на виклики високого геополітичного масштабу. Це нація, яка вижила, відбулася і йде в майбутнє, перебуваючи в епіцентрі цивілізаційного розламу. Все «довге ХХ сторіччя» територія України була полем протистояння світових систем і політичних проєктів, що визначали саму суть цього періоду в історії людства. Від 1917 р. Україна опинилася в епіцентрі світового геополітичного конфлікту. Комунобільшовицький експеримент – явище вищого онтологічного порядку, відповідальний за низку трагедій ХХ сторіччя, що врешті докорінним чином переформатували карту світу. Однак водночас комунобільшовицький експеримент переформатував *сутність світу: світу політичного і світу ментального. СРСР загалом, радянська Україна зокрема, були в серці темряви, що розповзалася світом, поглинаючи світло, змінюючи його напівтонами темряви, замулюючи словарним багном Слово.*

Вирватися з її міцних пазурів, викрити всі її приховані страшні якості, зробити її повернення неможливим і врешті здобути справжню свободу – це і є місія і покликання України на поточному етапі світової історії.

Список використаних джерел і літератури:

Гунчак, Т. & Сольчаник, Р. (Упорядн.) (1983). *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті*, (1). Мюнхен, 510 с.

Єфіменко, Г. 6 липня як «червоний день» календаря: Причини появи сталінського міфу про дату створення СРСР та потреба його реконструкції. (2007). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, (16, ч. 1). Київ, 134–153.

Єфіменко, Г. Г. (2019). Українська Радянська Держава. *Енциклопедія історії України: Україна – Українці*, (2). Київ, 842 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=ukrajinska_radjanska_derzhava (дата звернення: 11.10.2020).

Єфіменко, Г. & Якубова, Л. (2012). Національні відносини в радянській Україні. *Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: Історичні нариси*. Київ: Інститут історії України НАН України, 196–263.

Кебуладзе, В. (2020). Дикувата посмішка демократії – жажливий вищир тиранії. *Тиждень.ua*. (10 берез.). URL: https://tyzhden.ua/Columns/50/241368?fbclid=IwAR1sXe4Sk_hiN-nXsUgBDKkjgVof23F-TdHsFx_B5BBOz7RfheSNV_XC17k (дата звернення: 10.01.2021).

Конквест, Р. (1990). Культ личности ничто по сравнению с террором и фальсификацией. *Известия*. (19 мая).

Красильщиков, В. А. (1998). *Вдогонку за прошедшим веком: Развитие России в XX веке с точки зрения мировых модернизаций*. Москва: РОССПЭН, 148 с.

Левандовський, В. (1996). Україна в геополітичних концепціях першої третини XX століття. *Українська державність у XX столітті (Історико-політологічний аналіз)*. Київ. URL: <http://litopys.org.ua/ukrxx/zmist.htm> (дата звернення: 16.10.2020).

Мироненко, О. М. (1997). *Історія Конституції України*. Київ: Ін Юре, 60 с.
Политика Советской власти по национальным делам за три года. 1917 – XI.1920. (1920). Москва: Гос. изд-во, 178 с.

Попов, Н. Н. (1929). *Очерк истории Коммунистической партии (большевиков) Украины* (2-е изд.). Харьков.

Репринцев, В. (1996). Україна у польських зовнішньополітичних доктринах. *Українська державність у XX столітті (Історико-політологічний аналіз)*. Київ. URL: <http://litopys.org.ua/ukrxx/zmist.htm> (дата звернення: 16.10.2020).

Розумний, М. М. (2016). *Виклики національного самовизначення: монографія*. Київ: НІСД, 196 с.

7 февраля. Постановление ВЦИК об образовании комиссии по разработке вопросов федеративного устройства РСФСР. (1968). *Декреты советской власти (10 декабря 1919 – 31 марта 1920)*. (VII). Москва.

Смолий, В. А. (ред.). (2011). *Нариси історії Української революції 1917 – 1921 років* (кн. 1). Київ: НВП «Видавництво «Наукова думка» НАН України», 390 с.

Смолий, В. А. (ред.). (2012). *Нариси історії Української революції 1917 – 1921 років* (кн. 2). Київ: НВП «Видавництво «Наукова думка» НАН України», 464 с.

Стяжкіна, О. (2020). *Рокада: Чотири нариси з історії Другої Світової*. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 272 с.

Україна є результатом розширення Заходу на Схід – історик Ярослав Грицак. (2019). *Громадське*. (14 лют.). URL: https://hromadske.ua/posts/ukrayina-ye-rezultatom-rozshirennya-zahodu-na-shid-istorik-yaroslav-gricak?fbclid=IwAR2Q8gPdmHICW212LNnq-yiFJLZSXzwxNi5EiWgQ1kL_ewmpRamfVpzQo (дата звернення: 15.01.2021).

Хавкин, Б. (2020). «Особые пути» России и Германии и их отражение в зеркале немецкой и русской культуры памяти. *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры*: русское издание, (1-2), 28–49. URL: <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/inhaltruss33-34.html> (дата звернення: 23.12.2020).

Якубова, Л. (2020). *Євразійський розлам: Україна в добу гібридних викликів*. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 391 с.

Якубова, Л. (2020). Формування української державності у XX ст. *Україна як цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності: національна доповідь*. Київ: Ніка-Центр, 128–149.

Applebaum, A. (2010). The Worst of the Madness. *The New York Review of Books*, 11. URL: www.nybooks.com/articles/2010/11/11/worst-madness/ (дата звернення: 26.10.2020).

References:

Hunchak, T., Solchanyk, R. (Uporiadn.) (1983). *Ukrainska suspilno-politychna dumka v 20 stolitti* [The Ukrainian socio-political thought in the XX century], (1). Miunkhen, 510 s. [in Ukrainian].

Yefimenko, H. 6 lyppnia yak «chervonyi den» kalendaria: Prychyny poiavy stalinskoho mifu pro datu stvorennia SRSR ta potreba yoho rekonstruktsii [July 6th as a red letter day: The reasons for the appearance of Stalin's myth about the date of the creation of the USSR and the need for its reconstruction]. (2007). *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, (16, ch. 1). Kyiv, 134–153. [in Ukrainian].

Yefimenko, H. H. (2019). *Ukrainska Radianska Derzhava* [the Ukrainian Soviet State]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: Ukraina – Ukraintsi*, (2). Kyiv, 842 s. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=ukrajinska_radjanska_derzhava. [in Ukrainian].

Yefimenko, H., Yakubova, L. (2012). *Natsionalni vidnosyny v radianskii Ukraini* [National relations in Soviet Ukraine]. *Natsionalne pytannia v Ukraini KhKh – pochatku XXI st.: Istorychni narysy*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 196–263. [in Ukrainian].

Kebuladze, V. (2020). Dykuvata posmishka demokratii – zhakhlyvyi vyshchyr tyranii [The savage smile of democracy – a terrible outburst of tyranny]. *Tyzhden.ua*. (10 berez.). Retrieved from https://tyzhden.ua/Columns/50/241368?fbclid=IwAR1sXe4Sk_hiN-nXsUg-BDKkjgVof23F-TdHsFx_B5BBOz7RfheSNV_XCl7k [in Ukrainian].

Konkvest, R. (1990). Kult lychnosti nycho po sravneniiu s terrorom y falsyfikatsiei [The cult of personality is nothing compared to terror and falsification]. *Yzvestiia*. (19 maia). [in Russian].

Krasil'shchikov, V. A. (1998). *Vdgonku za proshedshim vekom: Razvitiye Rossii v XX veke s tochki zreniya mirovykh modernizatsiy* [In pursuit of the past century: Development of Russia in the XX century from the world modernizations perspective]. Moskva: ROSSPEN, 148 s. [in Russian].

Levandovskiy, V. (1996). *Ukraina v heopolitychnykh kontseptsiiakh pershoi tretyny XX stolittia* [Ukraine in the geopolitical concepts of the first third of the XX century]. *Ukrainska derzhavnist u XX stolitti (Istoryko-politohichnyi analiz)*. Kyiv. Retrieved from <http://litopys.org.ua/ukrxx/zmist.htm> [in Ukrainian].

Myronenko, O. M. (1997). *Istoriia Konstytutsii Ukrainy* [History of the Constitution of Ukraine]. Kyiv: In Yure, 60 s. [in Ukrainian].

Politika Sovetskoy vlasti po natsional'nym delam za tri goda [The policy of the Soviet government on national affairs for three years]. 1917 – XI.1920. (1920). Moskva: Gos. izd-vo, 178 s. [in Russian].

Popov, N. N. (1929). *Ocherk istorii Kommunisticheskoy partii (bol'shevikov) Ukrainy* [The essay on the history of the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine] (2-ye izd.). Xar'kov. [in Russian].

Repryntsev, V. (1996). *Ukraina u polskykh zovnishnopolitychnykh doktrynakh* [Ukraine in Polish foreign policy doctrines]. *Ukrainska derzhavnist u XX stolitti (Istoryko-politohichnyi analiz)*. Kyiv. Retrieved from <http://litopys.org.ua/ukrxx/zmist.htm> [in Ukrainian].

Rozumnyi, M. M. (2016). *Vykylyky natsionalnoho samovyznachennia* [Challenges of national self-determination]: monohrafiia. Kyiv: NISD, 196 s. [in Ukrainian].

7 fevralya. *Postanovleniye VTSIK ob obrazovanii komissii po razrabotke voprosov federativnogo ustroystva RSFSR* [February 7th. The resolution of the All-Russian Central Executive Committee on the formation of a commission for the development of issues of the federal structure of the RSFSR]. (1968). *Dekrety sovetskoy vlasti (10 dekabrya 1919 – 31 marta 1920)*. (VII). Moskva. [in Russian].

Smolii, V. A. (red.). (2011). *Narysy istorii Ukrainiskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv* [The essays on the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921] (kn. 1). Kyiv: NVP «Vydavnytstvo «Naukova dumka» NAN Ukrainy», 390 s. [in Ukrainian].

Smolii, V. A. (red.). (2012). *Narysy istorii Ukrainiskoi revoliutsii 1917 – 1921 rokiv* [The essays on the history of the Ukrainian revolution of 1917 - 1921] (kn. 2). Kyiv: NVP «Vydavnytstvo «Naukova dumka» NAN Ukrainy», 464 s. [in Ukrainian].

Stiazhkina, O. (2020). *Rokada: Chotyry narysy z istorii Druhoi Svitovoi* [Rokada: Four essays on the history of WWII]. Kyiv: DUKh I LITERA, 272 s. [in Ukrainian].

Ukraina ye rezultatom rozshyrennia Zakhodu na Skhid – istoryk Yaroslav Hrytsak [Ukraine is the result of the expansion of the West to the East – the historian Yaroslav Hrytsak]. (2019). *Hromadske*. (14 liut.). Retrieved from https://hromadske.ua/posts/ukrayina-ye-rezultat-rom-zshyrennya-zakhodu-na-shid-istorik-yaroslav-gricak?fbclid=IwAR2Q8gPdumHLC-W2l2LNnq-yiFJLZSXzwxNI5EiWgQ1kL_ewmpRamfVpzQo [in Ukrainian].

Khavkin, B. (2020). «Osobyie puti» Rossii i Germanii i ikh otrazheniye v zerkale nemetskoy i russkoy kul'tury pamyati [“Special ways” of Russia and Germany and their reflection in the mirror of German and Russian culture of memory]. *Forum noveyshey vostochnoyevropeyskoy istorii i kul'tury: russkoye izdaniye*, (1-2), 28–49. Retrieved from <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/inhalt/russ33-34.html> [in Russian].

Yakubova, L. (2020). *Yevraziyskiy rozlam: Ukraina v dobu hibrydnykh vyklykiv* [The Eurasian Fault: Ukraine in the Age of Hybrid Challenges]. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo «Klio»», 391 s. [in Ukrainian].

Yakubova, L. (2020). Formuvannya ukraïnskoi derzhavnosti u XX st. [The formation of the Ukrainian statehood in the XX century]. *Ukraina yak tsyvilizatsiyni subiekt istorii ta suchasnosti: natsionalna dopovid*. Kyiv: Nika-Tsentr, 128–149. [in Ukrainian].

Applebaum, A. (2010). The Worst of the Madness. *The New York Review of Books*, 11. Retrieved from www.nybooks.com/articles/2010/11/11/worst-madness/ [in English].

Отримано: 21.05.2021